УДК 82-31

Джунушев К.В.

К.Тыныстанов ат. ЫМУ

ТИЛЕКМАТ АКЕНИН АДИЛЕТ, КАЛЫС БИЙЛИГИ

Ысык-Кёл ёрёёнщндёгщ кыргыздардын ар бир уруусунун – бугу, дёёлёс, саяк, коъурат, катаган, мундуз, моъолдор, саруу, басыз ж.б., башкаруучу бийлери болгону менен, жалпысынан аларга Боронбай манап ёмщрщнщн акырына чейин жетекчилик кылган. Ал абдан калыс, бардык урууларды теъ санаган адам болгондуктан, бугуларга тиешелщщ Ысык-Кёл ёрёёнщнё ооп келген элге жер берип, аларды кодулабай бооруна тартып, бардыгын бир жерде жашаган адамдар деп эсептеп, биримдикте, ынтымакта кармап келген. Ошондуктан аны кёл ёрёёнщндёгщ эл **башкы манабыбыз** (хан, султан, тёрё даражасы менен барабар бийлик даражасы) деп эсептешкен.

Боронбай Меъмурат уулу 1858-жылы жщрёк оорусунан кёз жумгандан кийин шарт боюнча бугу уруусун, анын тегерегиндеги урууларды башкара турган башкы манапты шайлоо зарылдыгы келип чыгат. Бул чоъ милдетти аткарууга бир нече адамдардын аттары – Бирназар уулу Мураталы бий, Сасыке уулу Зарыпбек, Алыбай уулу Солтонкул бий, Шералы уулу Качыбек элчи, Жылкыайдар уулу Тилекмат элчи ж.б. атала баштайт. Булардын арасынан калыъ эл Тилекматты колдой тургандыгы байкалып калганда, анын (Тилекматтын) улуу агасы катары эсептелип жщргён, Боронбайдын тушунда эле бугу уруусунун башкы бийи болгон Мураталы бий:

- Иним, мен карыдым. Бугу элинин башкы манабы (султаны) милдетине сен татыктуусуъ. Сен менин айтканыма кёнщп бер. Сени айтып, мен аксакалдар кеъешинин уюткуларына – дёёлёс Сарт акеге, Шапак уругунун Ёмщр баатырына, Эшкожонун Балтабайына, Алыбай уругунан Солтонкулга жана желдеъ, кыдык, саяк урууларынын билермандарына сунуш кылып кёрёйщн. Менин билишимде, аксакалдар кеъеши гана эмес, жалпы журт сени колдойт, анткени сенин ким экендигиъди, ой-тилегиъди, аткарып жщргён ак эмгегиъди эл жакшы билет, - деп Тилекматка кеъешет. Иниси Тилекмат да бул кеъешке кёнёт. Ошондон кийин Мураталы бий сунушун аксакалдар кеъешине, жалпы элге кайрылып айтканда, бардыгы бир пикирде болушуп, ак пейилдери менен колдоп кетишет. Ошентип, бугу эли баш болгон кёл ёрёёнщндёгщ урууларга Тилекмат аке башкы манап болуп, эки тизгин бир чылбырды колуна алат.[1]

Ушул эле кеъеште Меъмурат тукумунан сунушталган Сасыке уулу Зарыпбек жогорку бул бийликке ётпёй калат. Зарыпбек - Боронбай манаптын аталаш иниси. Ушул жагдайга байланыштуу бийликке мен келем деп щмщттёнщп жщргён экен.

Зарыпбек, чындыгында, бул окуяга чейин эле Тилекматтын эл арасында кадыр-баркынын ёсщп баратканын кёрё албай, аны кодулап, сен чыгдан ордуна келген кулсуъ, сага эл башында болууга орун жок; эл башкаруу бизге гана, бугу уруусунун нагыз ёз тукумуна гана, тиешелщщ деп, ыгы келген жерде да, ыксыз учурда да басмырлап жщрчщ экен. Эми башкы бийлик Тилекмат акеге ёткёндён кийин ого бетер ёчёшщп, ага жамандык жасоонун айла-амалын издей баштайт.[2] Зарыпбектин негизги максаты башкы бийликти ээлёё болучу, анткени ал Боронбайдын тушунда эле эл башкаруу чёйрёсщнё аралашып (албетте, агасы Боронбайдын аркасы менен), бийликтин даамын татып калган. Чындыгында, Зарыпбек да Меъмурат тукумунан Боронбайдан кийинки таасирдщщ адамдардын бири болгон. Бирок анын (Зарыпбектин) акыл-эси, эл башкаруу жёндёмщнё

---

[1] Бул маалыматтар тёмёнкщ санжырачылардын айткандары боюнча берилди: Жылкыбаев Апыш, Жети-Ёгщз району, мурунку Алкым, азыркы Балтабай айылы, жогорку билимдщщ, 1924-жылы туулган; Касмамбетов Сапарбек, Бишкек шаары, Киргизия–1, А.Кожомкулов кёчёсщ – 8, жогорку билимдщщ, «Эл Манасчы» коомдук Манас академиясынын академиги, Даък медалынын ээси, Улуттук Жазуучулар Союзунун мщчёсщ, 1934-жылы туулган.

[2] Чыныбаев Турсуналы, санжырачы, орто билимдщщ, 1932-жылы Тщп районунун Кеъ-Суу айылында туулган, азыркы дареги: Каракол шаары, К.Кадыров кёчёсщ, 20.

караганда, табийгый терс сапаттары – ёзщмчщлдщгщ, башка уруулардан, Ысык-Кёл ёрёёнщ, негизинен, бугу элиники деп, бой кётёргёндщгщ, ичи тардыгы, ёз оюн гана туура деп эсептеген караёзгёйлщгщ – басымдуулук кылган. Анын мындай жагымсыз терс сапаттарын эл билген. Эл андан жазганып, ачык айтпаганы менен, ич ара жактырчу эмес.

Тилекмат акенин бийлик жщргщзщщсщ ёзщ каалагандай ээн-эркин болгон жок. Ал Омскидеги генерал-губернатордун, Верныйдагы жана Караколдогу орус империясынын жетекчилигинин кёрсётмёлёрщнён, буйруктарынан чыга алган эмес. Ошондой болсо да, орус жетекчилигинин максат-талаптарын элге туура тщшщндщрщп, алардын ою менен иш алып барууга, алардын кёъщлщн таап, эл-журтту биримдикте кармоого, жалпы эле элдин тынч жашоосун камсыз кылууга бар болгон кщч-кубатын жумшоого аракет жасаган. Орус бийлиги да Тилекмат акенин ой-пикирин, кёздёгён максатын туура тщшщнщп, аны колдоого алгандыктан, Каракол уездиндеги иштеп жаткан сот, тергёёчщлёр, катчылар, тилмечтер ж.б. кёпчщлщгщ ага (Тилекмат акеге) баш ийген, анын сунуштарын аткарган.[3] Орус жетекчилердин сунушу боюнча Тилекмат акенин башкаруу курамы тёмёндёгщдёй болгон: жщз тщтщнгё чакан бир башчы (старчын-староста); беш жщз тщтщнгё бир аким; миъ тщтщнгё бир болуш башкаруучулук кылган. Башкаруунун ушундай системасы тщзщлгёндён кийин Ысык-Кёл ёрёёнщндёгщ бардык болуштуктар Тилекмат акеге баш ийишкен.

Элдин оюна туура келтирщщ максатында Тилекмат аке ар бир баскычтагы (жщз тщтщн, беш жщз тщтщн, миъ тщтщндёгщ) аксакалдар кеъешинде жетекчилерин талкуулап, бир пикирге келгенден кийин гана Каракол уездинин начальнигине бекитщщгё сунуш кылган. Жетекчи топтордун башчыларынын да кызмат ётёё мёёнётщ уезддин начальниги менен макулдашылган: жщз башы бир жылга, беш жщз башы (аким) эки жылга, ал эми болуштар болсо щч жылга шайлоо тщрщндё дайындалган[4]. Тилекмат акенин талабы жана сунушу боюнча ар бир топтун жетекчилери жашына, тщпкщ тегине жана колунда байлыгы бар-жогуна карабастан, иш билги жёндёмщнё, адамдар менен тил табышып, ынтымакта иштёё мщмкщнчщлщгщнё, жагдайды, шартты тщшщнё билген сезимталдыгына, эл-жерди, салтты жакшы билген, ёзгёчё, акыл-эсинин тунуктугуна, адамгерчилигине, чындыкты бекем карманган акыйкатчылдыгына жараша тандалып алынган. Ар бир топтун жетекчилеринин мындай сапаттарын Тилекмат аке уезддин начальнигине мщнёздёп кабарлап турган. Натыйжада, Тилекмат акенин бул багытта жщргщзгён иштери элге да, уезддин начальнигине да жаккан.

Жалпы жетекчиликти жщргщзщщ боюнча Тилекмат акенин ошол учурда ёзщнё гана мщнёздщщ негизги принциби болгон: ёзщ жеке чече турган, же ёзщнщн кийлигишщщсщ менен чечиле турган маселелер болсо, эъ алды менен аны аксакалдар кеъешинде талкуулап, алардын пикирин уккандан кийин гана шашылбай, тереъ ойлонуп, алгылыктуу чечим чыгарган. Мындай учурда ал элдин да, даттануучулардын да, аксакалдардын да ой-пикирин таразалап кёрщп, акырында ёз акылы менен оъ бщтщмгё келип, оътойлуу чечим чыгарып турган. Бардык ишке калыс, тереъ, так мамиле жасалып тургандан улам бара-бара убакыттын ётщшщ менен мурда бийликке аралашып жщргён колунда бар, бай сымактанган адамдардын балдары бийлик чёйрёсщнён алыстатыла баштаган. Бул кёрщнщштщ сезе баштаган айрым бардар адамдар, мурда бийликке аралашып жщргён саналуу адамдар Тилекмат аке дайындаган кээ бир жетекчилерге, ал гана эмес Тилекмат акенин ёзщнё да тымызын каршы чыгышып, элге гана эмес, кёл ёрёёнщндёгщ орус жетекчилерине да жалган, терс ушак тарата баштаган. Эми мындай кёрё албастык, ичи тардык, адам болгон соъ, эл арасында боло бере турган кёрщнщш экендигин турмуш тарыхы далай эле жолу ырастады го.

---

[3] Асаналиев Щсёнбек, 1932-жылы туулган, филология илимдеринин доктору, профессор, КР Жазуучулар Союзунун мщчёсщ, санжыра иликтёёчщ, дареги: Каракол шаары, Коенкёзов кёчёсщ, 47, 43-батир.

[4] Ачикеев Кудайберген. Тилекмат – акылман башчы, даанышман кеъешчи, баатыр элчи. – Бишкек: 1998, 120-бет.

Санжыра маалыматтарына караганда, Тилекмат акенин бийлигинин учурунда мурда бири-биринен бой кётёргён, байлык жана жер талашкан урук жетекчилеринин кесепетинен ич ара нараздашкан, кагылышкан уруктар, ёзщнчё чакан топ тщзщшкён аталыктар бир ынтымакка келишип, эл арасында жоготуулар, бщлгщндщктёр болбой, жер которуп кёчщп кетщщлёр жоюлуп, ёз ара ынтымак, биримдик кщч алып, жакшынакай алыш-бериш, барыш-келиш ёркщндёп, элдин жашоо-тиричилиги оъоло баштаган.

Эл турмушуна Тилекмат акенин кошкон дагы бир чоъ салымы – билим алууга демилге кётёрщщщ. Ал эл жашоосунда билимдин керектигин тщшщнгён. Анткени билим албагандыктын кесепетин ёз башынан ёткёргён. Тилекмат аке Верныйдагы орус мектебине бугу уруусунун зирек, билим алууга шыктуу, жёндёмдщщ балдарынан аларга кошуп, ёзщнщн Чыныбай баш болгон щч баласын да жёнёткён. Ошол эле учурда Ысык-Кёл ёрёёнщндё да ар кандай мёёнёттёгщ менчик медреселер ачыла баштаган. Тилекмат аке андай медреселердин ачылышына да кёмёк кёрсёткён. Ошондой болсо да, билим алуу абдан эле чектелщщ, аз санда болгон.

Кыргыз санжырасынын маалыматтарына караганда, уруулардын, уруктардын, алардын ичиндеги чакан аталыктардын арасында алыш-бериш боюнча, мал жайыттары боюнча, же щй тиричиликтеги ар тщрдщщ маселелер боюнча ич ара пикир келишпестиктер, нараздашуулар болуп келген. Эл арасында андай маселелерди чечщщнщн оъ жана терс жолдору, ыкмалары болгон: салт боюнча акыл менен, жылуу сёз менен убадалашып, достошуу же кыз алышып, кыз берип кудалашуу менен, же нараздашууга жол бербёё максатында антташып коюу жана башка амал-айла, ыкмалар менен оъ пикирге келишкен; нараздашууну чечщщнщн терс жагы пара берщщ болгон. Пара берщщ жашыруун жщргщзщлгён. Тилекмат аке ушул терс жолго бёгёт коюуга абдан аракет кылган. Мисал катары бир окуя жёнщндё кабар берип коелу.

Бугу уруусунун желдеъ жана кыдык уруктарынын илгерки жерлери жана сырт тараптагы (Ысык-Кёлдщ курчап турган Тескей тоолордун аркы бетин сырт деп коюшат) жайлоолору чектеш болгон. Мал кёбёйгён сайын жайыт тардык кылып, бул жер меники, сеники дегенден улам аталган эки уруктун билермандары нараздаша башташат. Убакыттын ётщщщ менен пикир келишпестикти ёз ара чечише албай, Тилекмат акеге кайрылууга аргасыз болушат. Бул чакырууга макул болуп, Тилекмат аке коштоочу жигиттери, катчысы менен Тоъго жёнёйт. Убадалашуу боюнча кездешщщ желдеъ жеринде да, кыдык жеринде да эмес, Тоъдун Тёрт-Гщл деген жеринде (саяк уруусу жашаган жерде) болмок. Тилекмат аке Тоъго жакындап калганда,   Кекиликтин-Чаты деген сайда кыдык уругунун жол кщзёткён элчиси (Тилекматты атайы жолдон тосуп алуу щчщн жиберилген адам) салам айтып, алдынан чыгып, даярдалып коюлган тамак-аштан берип, тщштёнтщп жаткан учурда башкаларга байкатпай эпчилдик менен Тилекмат акенин чёнтёгщнё чоъ кщмщш жамбыны салып коет. Аке ичинен капа болуп, мунун пара экенин билип турса да, атайын эле билмексенге салып, байкатпай жол жщрщп кете берет. Болжошкон жерде жыйын башталат. Эки тараптын билермандары болгон-койгон иштерди, ёздёрщнщн жщйёёлёрщн айтып бщтщшкёндён кийин Тилекмат акенин пикирин укмакчы болушат. Ал (Тилекмат аке) баргандан баштап ёзщнё кезек келгенге чейин щн катпастан капаланып отура берет. Ошондо желдеъ уругунун билерманы акеге кайрылып, анын сёзщн угууну ётщнгёндё, ал жамбыны сууруп чыгып, эл ортосуна таштап коюп:

- Жер кудайдыкы. Кудай жараткан жерди меники деп энчилеп алууга болбойт. Илгертеден батышып жашап келе жаткан жерге эми батпай калдыъарбы? Бардык карым-катыш пейилге жараша болот. Пейилиъерди оъдогула. Пейил кенен болсо, ушул эле жериъерге мындан эки эсе, щч эсе мал-жанды батырууга болот, - деп, акылмандуулук менен айтылган сёзщн чай кайнамга улантып, бугу уругунун эки бир тууган уругун муютуп, ынтымакка келтирип, экинчи мындай нараздашуу болбогондой кылып, элдештирип кеткен экен.

Ушул окуядан кийин эл-журт Тилекмат акенин калыстыгын, анын пара албастыгын,

параны жек кёрё тургандыгын ого бетер даъазалап, аны башкалар да щлгщ кылышсын деп сёз таратышкан.[5]

Бул сыяктуу окуяларды, чиеленишкен маселелер гана эмес, жёнсалды, оъой-олтоъ маселелерди чечщщдё Тилекмат аке иш оътойлуу болуш щчщн, аксакалдар кеъеши менен бирдикте талкуулап, адегенде маселенин келип чыгышынын себебин, анын канчалык даражада зыяндуу экендигин, андан кийин маселенин мщнёзщн, анын ата-баба салтына канчалык деъгээлде жат экендигин талдап, андан соъ маселени чечщщнщн амал-айласын издеп, акылга салып ойлонуп отуруп, акырында ёзщнщн жыйынтык ой-пикирин айтчу экен. Ошентип, Тилекмат аке элдин **кеъешип кескен бармак оорубайт** деген накыл сёзщн дайым бекем туткан. Ёзщ жашаган учурдагы элдин кулк-мщнёзщн, алардын жашоо деъгелин, карым-катышынын бардык жактарын башкалардан жогору тщшщнгён. Биринчиден, анын ушул ёзгёчё сапатын, эл туура тщшщнгён. Экинчиден, табият тартуулаган акыл-эс кёрёъгёсщ Тилекмат акени эл сщймёнчщлщгщнё жеткирген. Щчщнчщдён, ал эч качан ээлеп турган жогорку бийлигине чиренген эмес. Жаратылышынан кандай сыпайы, бой кётёрбёгён, жёнёкёй болсо, ёмщрщнщн аягына чейин карапайым мщнёзщн, жщрщм-турумун ёзгёртёкён эмес, ошон щчщн ал даанышман, ар бир иштин алдын-ала туя да, сезе да билген кёсём деген даражага татыктуу болот.[6]

Тилекмат аке Ысык-Кёл ёрёёнщндё 4 жылга жакын бийлик жщргщзгён. Ушул мезгилде ага нааразы болгон, наалат айткан Зарыпбектен башка жан адам болгон эмес, анткени ал эл менен эриш-аркак аралашып, чырмалышып жашап келген. Тилекмат аке, чындыгында, ёзщнщн белдщщ, бекем таянычы эл экендигин жакшы билген. Ушул негизде, ал эл менен сырдаш болуп, калыъ элди бооруна тарта билген. Ал ёзщнён улуу устаты, кийинчерээк бийлик жщргщзщп турган учурундагы кеъешчиси Сарт акенин: «… элге алымдуу, элге жагымдуу, сёзщ жугумдуу, эли щчщн жанын сайган, кайгы-муъун чогуу тарткан, жыргаса чогуу жыргаган адилет, калыс башчыны эл-жери кадырлайт, ардак тутат»[7] - деген накыл сёзщн жетекчиликке алып, аны ёмщрщнщн акырына чейин эстен чыгарган эмес. Ошентип, Тилекмат акенин ёз учурунда эл турмушуна кошкон салымы, табийгы жеке сапаттары, эл берген, эл баалаган даражалары ага тарыхта ёчпёй турган из, тщбёлщк эсте каларлык абийир алып келди. Ал бар ёнёрщн, турмуштук билимин, тажрыйбасын чыныгы даанышман, нукура сёз устаты, адамкерчиликтин, акылмандуулуктун, нускалуулуктун щлгщсщн элине мурас белек кылып кетти. Ошондой болсо да, кайталап айта кетели, кубаттуу, таасирдщщ тышкы кщчтёрдщн (Кокон хандыгы, орус колонизаторлору) жана айрым ички кёрё албастардын кысымынан эркин боло алган эмес. Ошонун кесепетинен ал ээн-эркин ёз оюн, максатын аткарууга толук жетише алган эмес.

Баарынан ички душман зыяндуу демекчи, Зарыпбектин кёрё албастыгы Тилекмат акеге чоъ залал келтирген. Бул окуяга да мисал келтире кетели.

Зарыпбек, чындыгында, Боронбайдын кадыр-баркы, Меъмурат уругунун колдоосу менен эл башкарган, жогорку чёйрёгё аралашып жщргён, ошол себептщщ ал Каракол уездинин начальниги, анын чёйрёсщ менен байланышы болгон. Ушул кырдаалдан пайдаланып, начальникке Тилекматты мурдатан даярдап жщргён ушак сёздёр менен жамандап, аны кызматтан тщшщр, анын ордуна мени дайында, мен Ысык-Кёл ёрёёнщндёгщ бардык болуштуктардын байлыгынын кыйла бёлщгщн акырындык менен сага алып берем деп, уезддин начальнигин байлыкка кызыктырат.

Анда начальник:

- Тилекмат чын дили менен жакшы иштеп жатат, аны бардык эл колдоп турат, аны

---

[5] Албаков Оболбек. Акылман, элчи Тилекмат аке. – Бишкек: Бийиктик басмасы, 2009, 93-95-бб.

[6] Касымов Туратбек, КР Жазуучулар Союзунун мщчёсщ, санжыра жыйноочу жана иликтёёчщ, бир нече тарыхый романдардын автору, дареги: Жети-Ёгщз району, Дархан айылы, Толукбаев кёчёсщ 30, (21. 01. 1942-жылы туулган).

[7] Иманов А. Мойт аке, Сарт аке, Тилекмат чечен. – Бишкек: 2009, 67-б.

кызматтан четтетщщгё эч кандай себеп жок, - деген жообун айтат. Начальниктин Тилекматка болгон жакшы пикирин уккандан кийин Зарыпбек дагы бир куру жалааны ойлоп табат.

Бугу уруусунун арык тукумунан чыккан атактуу Кыдыр аке – Тилекматтын кщйёё баласы. Кыдыр акенин атасы – Токсоба. Чындыгында, Кыдырдын накта атасы – Байсары. Токсоба менен Байсары – уялаш бир тууган. Токсобанын баласы жок болгондуктан, Байсары Кыдырды агасы Токсобага берген. Ошондон кийин Кыдыр аке Токсобанын баласы деп аталып калган[8]. Токсоба да эл аралап, ёз уругун башкарган белгилщщ адам болгон. Ошондой болсо да, Токсоба Зарыпбекке баш ийген. Ушул жагдайдан пайдаланып, Зарыпбек Токсобага келип:

- Сен кудаъ Тилекматка барасыъ. Кандай да болсо анын мёёрщн табасыъ. Мына бул ак кагаздын аягына анын мёёрщн басып келесиъ. Ушул сырды эч кимге айтпайсыъ. Эгерде Тилекматтын мёёрщн кагазга басып келбесеъ жана бул жашыруун сырды бирёёлёргё айтып койсоъ, сен туугандарыъдын арасында тирщщ жашабайсыъ. Сени жок кылып коюунун амал-айласын ойлонуштуруп койгонбуз, - деп коркутат. Бул айтылгандарга Токсоба ишенип, Тилекмат кудасыныкына барып, бир нече кщн конок болуп жщрщп, Тилекматтын мёёрщ кайсы жерде экендигин билет да, ыъгайлуу учурду таап, мёёрдщ ак кагаздын аягына басып, кайра алган ордуна коюп коет. Иши бщткёндён кийин Токсоба айылына келип, Зарыпбекке мёёр басылган кагазды берсе, ал дагы зордук жолу менен мёёрдщн жанына Токсобанын бармагын бастырып алат.

Зарыпбек щйщнё келип, мурда эле жалдап келген молдону чакырып алып, ага тёмёнкщдёй мазмундагы катты жаздырат:

- Какшаалдын бегине биз жайында сырт бетиндеги жайлоого чыгабыз. Силер бизден кабар алып тургула. Мен элди бардык малы менен бщт Сыртка (Кытайга чектеш жайлоо) алып чыгамын. Силер бизге жер берип, кёчщрщп кеткиле. Биз орустар менен моюн аралаш жашагыбыз келбей калды, - деп жаздырат.

Ыъгайлуу учурду кщтщп жщргён Зарыпбекке, оъдой берди болуп, кщндёрдщн биринде Тилекматтын ишенимдщщ жигити Кщлжигиттин Жуукуга (ал жердеги орус чебине) барарын жана бара турган кщнщн так билип, мурда эле жашыруун даярдап койгон катты тумар сыяктуу щч бурчтук тщрщндё чщпщрёккё аттын тери ётпёгёндёй кылып ороп, Кщлжигиттин атынын калыъ жалынын астына кёрщнбёгёндёй кылып байлатып коет да, уезддин начальнигине келип, сиз мага ишенбей жщрдщъщз эле. Эми ишенимдщщ далилди сизге карматайын. Бщгщн Тилекматтын жигити ишсапары менен Жуукуга барат. Ал жайланышып, щйдё отурганда, анын атынын жалын каратыъыз, жалдын астында оролгон кат бар. Ал кат Какшаалдын бегине жеткирилмекчи. Каттагы сёздёрдщ ёзщъёр окуп, тщшщнёрсщъёр, - дейт. Бул кабарды уезддин начальниги Жуукудагы чеп башчысына билдирет. Айткандай эле ат жалынын астынан чщпщрёккё оролгон, тумар сыяктуу щч бурчтук кат табылат.

Ишенимдщщ ёъдёнгён бул катты Каракол уездинин начальниги Верныйга жёнётёт. Ал жактан Тилекматты Верныйга жеткирщщ жёнщндё буйрук келет. Ошентип, Тилекмат аке Верныйга барат. Ал жерде Тилекмат акени каттын мазмуну менен тааныштырганда, мындай иш оюна эмес, тщшщнё да кирбей тургандыгын, кат ёзщнё тиешелщщ эместигин, бирок мёёр ёзщнщкщ экенин, мёёрдщн жанына басылган бармак изи да ёзщнщкщ эместигин айтат. Андай болсо, ойлонуп кёр, мёёрдщ кагазга ким басканын так билбесеъ, кайсы адамдан шек санайсыъ, ошону эсте, - дейт Верныйдагы орус начальниги.

Тилекмат аке болду-болбоду ушул Токсоба болуп жщрбёсщн деп, болгон-койгонун начальникке баштан-аяк толук айтып берет. Начальник Токсобаны Верныйга алдырып, окуяны толук тщшщндщрщп, чындыкты танбай, бурмалабай айтып берщщсщн талап кылганда, Токсоба бир чети карачечекей, кадырман кудасын кыя албай, бир чети ёзщнщн абийиринен тая албай, мёёрдщ Зарыпбектин тапшырмасы боюнча уурдап, ак кагазга басып алганын, мёёр жанындагы бармак изин да Зарыпбектин зордугу менен басып

[8] Жылкыбаева Ж. Кыдыр аке. – Бишкек: Адабият басмасы, 1993, 24-б.

бергендигин мойнуна алат. Ошондо начальник Тилекматтан кечирим сурап, колдон келген бардык сый-урматты кёрсётщп:

- Сен бир топ убакыт бул жерде (Верныйда) болуп калдыъ. Ошол аралыкта Каракол уездинин начальниги сенин ордуъа Зарыпбекти сунуш кылган. Эми мен буйрук беремин, сен ёз ордуъа кызматка барасыъ, - дейт. Анда Тилекмат аке:

- Мен картайып калдым. Кщндщр-тщндщр тыным албай иштёёгё кщч-кубатым келбей баратат. Менин ордума кат-сабаты бар, билимдщщ жашырак адамды койгула, - деп ётщнёт. Начальник ойлонуп отуруп, бир аз тынымдан кийин Тилекмат акеге кайрылып, сен кимди ёз ордуъа сунуштаар элеъ? – деп сураганда, аке ёз уулу Чыныбайдын атын атап, анын ушул Верныйдагы орус мектебинен билим алгандыгын, Санкт-Петербургда да кадеттик корпустан билим алгандыгын, ошондон улам орус тилин дурус билерин, анын щстщнё жергиликтщщ элди, алардын салтын, мщдёёсщн жакшы билерин, ёз атасы сыяктуу адилет чындыкты сактай билерин, табиятынан сергек, сезимтал экендигин айтып берет. Тилекматты мурда эле жактырып жщргён начальник ошол эле замат Чыныбайды Верныйга чакыртып, бетме-бет аъгемелешип кёргёндён кийин атасы ээлеген кызматка дайындаган буйругун берет[9].

Тилекмат акенин Верныйдан аман-эсен келерин билип, Зарыпбектин айласы кетип, дагы бир жалаа жапкан катты даярдап, аны да Верныйга жёнётёт. Ал катта:

- Тилекмат Балбай баатырга тымызын кошулуп, Ысык-Кёлгё биринчи жолу келе жаткан орус ёкщлщн ёлтщрщшкён, - деп жазылган. Бул каттагы маалыматты да иликтеп, атайын тергёё жщргщзщшсё, катта айтылган окуяга Тилекмат акенин таптакыр катышы жоктугу аныкталат.

Эскертщщ. Балбай баатырдын орус ёкщлщн ёлтщргёнщ чындык болгон. Бул окуя – Эшкожо уулу Балбай баатырдын жёнсщз, себепсиз таарынычынын натыйжасы. Анын орустарга болгон таарынычы мындайча болгон. 1854-жылы Ысык-Кёлдёгщ эл башчылары элчи Качыбек Шералы уулу аркылуу Батыш Сибирь генерал-губернатору Г.Х.Гасфортко Боронбайдын, Балбайдын, Тилекматтын бармактары басылган кат жиберилет. Катта кёл ёрёёнщндёгщ он миъден ашык бугу эли Россия империясынын букаралыгына ёз ыктыяры менен ётщп, падышанын буйругуна толук баш ийгендигин билдиришет. Генерал-губернатор бул билдирщщгё ыраазы болуп, келген адамдардын бардыгына баалуу белектерди берет. Ушул эле салтанатта Боронбайга орус аскеринин подполковниги, Балбайга капитан деген наам ыйгарылган буйрукту жана аны далилдёёчщ кщбёлщктщ берет. Бул сапаркы элчиликке Качыбек, Зарыпбек, Тагай, Балбай ооруп калгандыктан, анын ордуна баласы Мойнок (Балбайдын баласы) барышкан. Балбайга берилщщчщ документти конвертке салып, губернатор Мойнокко берген. Элчилер кайтып келе жатканда, Зарыпбек Тагай аркылуу Мойноктогу катты уурдатып алып, жок кылган.

Элчилер келгенден бардык кабарларды – баргандарды жана Боромбайды сыйлаганын угуп, орустарга кошулуу демилгесинде мен да бар элем, катка мен да бармагымды бастым эле, эмне щчщн мага сыйлык берилген жок, - деп таарынып, кек сактап калган[10]. Ошол таарынычтын кесепетинен орус ёкщлщн ёлтщрёт.

Зарыпбек Тилекмат аке менен Чыныбайдын Ысык-Кёлгё келе жатканын угат. Ёзщнщн ойлоп тапкан жалаалары жалган болуп калгандыктан, Каракол уездинин начальнигине батынып сщйлёшё албай, анын тилмечин колго алууга аракет жасап, ага пара берип, аны ёзщнё жакындатканга жетишет. Парага алданган тилмеч-катчы Тилекмат аке Верныйга кеткенден бери Зарыпбек менен сырдаш болуп, анын айткандарын аткарып жщрёт.

Тилекмат аке Караколго келери менен уезддин начальнигине жолугары, 4-5 ай аралыгында болгон иштер жёнщндё сщйлёшёрщн билет. Айласы кеткен Зарыпбек эми

---

[9] Ачикеев К. Тилекмат. – Бишкек: 1998, 125-б.

[10] Турсунов Э. Балбай. – Бишкек: ПКОсОО «Салам», 2002, 240-244-бб.; Э.Турсуновдун «Боромбай» романындагы (Бишкек: ААК «Акыл» басмасы, 2004, 291-б.) тиркеме. Тиркемени доцент Д.Сапаралиев даярдаган.

Тилекмат акени жок кылуунун айла-амалын издей баштайт. Ал тилмеч-катчынын жардамы менен ууга сугарылып, узакка ууга чыланган устарадай курч, бир четинен кёзёлгён кичинекей ак чайнектин капкагындай темирди кщн мурунтан камдап коет. Максаты ал курч темирди Тилекмат акенин щзёъгщ боосунун тёъёлщгщнё жашыруун байлап коюп, аны уулантуу болгон. Ойлонуп табылган бул кылмыштуу ишти да Зарыпбек тилмеч-катчы менен бирге аткарган.

Тилекмат аке уезддин начальниги менен болгон сщйлёшщщлёрщн аяктап, бир нече жигиттин коштоосу менен щйщнё жёнёйт.

Жолдо келе жатканда баягы катылган темир анын тизесине жакын балтырын чийип коет. Щйщнё келгенден эки-щч кщн ёткёндён кийин эти ысып, орруй баштайт. Оорусу кщндён-кщнгё улаарып, кщчёй берет. Табыпчылар оорунун дабасын таба алышпай, акыры ушул оорудан Тилекмат аке жарык дщйнё менен кош айтышат[11].

Тилекмат акенин ооруп калганын уккан эл тынбай келип турганда, бата берген экен:

- Сары самоор, кызыл чай
алдыъардан кетпесин.
Кара сабаа, бал кымыз
капшытыъдан кетпесин.
Балтыр бешик жаш бала
тилегенден кетпесин.
Мемиреген калыъ эл
кёл жээгинен кетпесин.
Узун ёмщр, бак берип,
душманыъар жетпесин.
Алдыъдан душман тоспосун,
артыъдан душман куубасын,
душман силерден озбосун,
оомийин!

Тилекмат аке кёзщ ётёрдё эл-журтка, балдары жана неберелерине мурас катары керээзин айткан экен:

- Бири-бириъерге жылуу саламыъардан жазбагыла, анткени тирщщчщлщктёгщ адам милдети – саламдашуу;

- Кары адамга, алсыз адамга, оорулуу адамга жана бечараларга колдон келишинче жардам кёрсёткщлё;

- Бири-бириъерден ширин сёзщъёрдщ аябагыла, эч убакта жалган сёздщ, ушак-айыъды оозуъарга албагыла, мындай сёздёр ырыскыны кесет;

- Барчылыкта да, жокчулукта да сабырдуу болгула. Барчылыкта ысырапчылык кылба, жокчулукта башыъды жерге салба;

- Адамдар менен маектешип отурганда жщйёёлщ сёз сщйлё. Жщйёёлщщ сёз колуъдан келбесе, щн катпай отурууну щйрён. Сщйлёгёндё жайдары бол;

- Сщйлёгёндё назик бол. Сщйлёп жаткан адамдын сёзщн бёлбё. Топ жыйында уруксатсыз сщйлёбё. Кёп сщйлёп, эзмелик кылба. Сёзщъ кыска, нуска болсун. Сщйлёгёндё адам дилин оорутпа. Бул – адептщщлщктщн белгиси;

- Баарынан да адамды урматтай билщщнщ щйрёнгщлё. Адам – бардык жаныбарлардын ыйыгы, ошондуктан ал урмат-сыйга татыктуу. Адамды урматтай билсеъ, андан урмат кёрёсщъ;

- Адамдын иштеген ишин адилет баалай бил. Ошондой шартта эл урматына татыйсыъ. Адамдын кубанычына да, кайгысына да ортоктош бол. Ошондо адам алкышына татыктуу болосуъ;

---

[11] Ачикеев К. аталган эмгеги, 130-131-бб; Исаев Мукаштын жыйнаган санжырасы. Дареги: Каракол ш., Б.Бейшеналиева кёчёсщ 291, жогорку билимдщщ.

- Ёзщъ тапкан ырыскыъа каниет кыл. Бирёёнщн ёзщъдён артык жашаганына суктанба, бирёёнщн ёзщъдён кем жашаганына сынтакпа. Буларды жосуну жок адамдар гана жасайт;

- Тааныш адам, же чоочун адам болсо да, алар менен дидарлашууда мээримиъди тёгщп тур. Жагымдуу мээрим адамга ыракат тартуулайт. Мындай жылуу мээрим менен адамдарды ёзщъё жакындатасыъ;

- Эч убакта жеъил-желпи сезимге, утурумдук нерселерге жеъдирбегиле. Дайыма токтоолукту, кётёрщмдщщлщктщ кармана билгиле;

- Эл алдында дилиъдин тазалыгын кёрсётё бил. Мындай аракет адамга ишеним тартуулайт. Адамдардын ишенимине татыктуу болуу – чоъ бакыт;

- Ёзщъдщ ёзщъ башкара бил. Бул сапат ёзгёчё нысабыъды тыя билгенде байкалат. Нысабын тыя билбеген адам акыры чоъ зыянга учурайт;

- Акылмандардын, кёптщ кёргён карыялардын, билимдщщлёрдщн, ёнёрпоздордун жагымдуу сёздёрщн эсиъе тута бил. Накыл-насаат сёздёрдщ сактай билщщ – зарылдын зарылы. Накыл-насаат сёздёр – жан дщйнёнщ тазартат, байытат.[12]

Тилекмат аке жарык дщйнё менен кош айтышканда, кыргыз жергесинин ат жеткен бардык булуъ-бурчунан аттуу-баштуу адамдар келишип, топурак салышып, кёлдщктёргё кёъщл айтышкан экен. Анткени Тилекмат аке ёз тукуму гана эмес, Ысык-Кёл ёрёёнщндёгщ жалпы элдин атасы болгон. Эл ёзщ ушундай кабыл алган.

Адабияттар:

1. Жылкыбаев Апыш, Жети-Ёгщз району, Балтабай айылы, жогорку билимдщщ, санжырачы, 1924-ж. туулган;

2. Касманбетов Сапарбек, Бишкек ш., Киргизия–1, А.Кожомкулов кёчёсщ 8, жогорку билимдщщ, Эл Манасчы коомдук Манас академиясынын академиги, Улуттук Жазуучулар Союзунун мщчёсщ, 1934-ж. туулган, санжырачы.

3. Чыныбаев Турсуналы, санжырачы, орто билимдщщ, 1932-жылы туулган, Тщп району, Кеъ-Суу айылы, азыркы дареги: Каракол ш., К.Кадыров кёчёсщ 20.

4. Асаналиев Щсёнбек, 1932-ж.туулган, филология илимдеринин доктору, профессор, КР Жазуучулар Союзунун мщчёсщ, санжыра иликтёёчщ, дареги: А.Коенкёзёов кёчёсщ 47, 42-батир.

5. Ачикеев Кудайберген. Тилекмат – акылман башчы, даанышман кеъешчи, баатыр элчи. – Бишкек, 1998, 120-б.; 130-131-б.

6. Исаев Мукаштын жыйнаган санжырасы. Дареги: Каракол ш., Б.Бейшеналиева кёчёсщ -29, жогорку билимдщщ, 1942-ж. туулган.

7. Касымов Туратбек, КР Жазуучулар Союзунун мщчёсщ, санжыра жыйноочу жана иликтёёчщ, бир нече тарыхый романдардын автору, дареги: Жети-Ёгщз району, Дархан айылы, Толукбаев кёчёсщ 30, 1942 ж. туулган.

8. Иманов Акеш. Мойт аке, Сарт аке, Тилекмат чечен. – Бишкек, 2009, 67-б.

9. Жылкыбаева Жамийла. Кыдыр аке. – Бишкек: Адабият, 1993, 24-б.

10. Турсунов Эрнис. Балбай. – Бишкек: ПКОсОО «Салам», 2002, 240-244-бб.

Турсунов Эрнистин «Боронбай» романындагы (Бишкек: ААК «Акыл» басмасы, 2004, 291-б) тиркеме. Тиркемени доцент Д.Сапаралиев даярдаган.

11. Алымбаев Темиркул, Ата Мекендик согуштун ардагери, КР Эмгек сиъирген мугалими, жогорку билимдщщ, дареги: Жети-Ёгщз району, Ак-Дёбё айылы, 1925-2005, санжыра жыйноочу жана иликтёёчщ.

[12] Алымбаев Темиркул, Ата Мекендик согуштун ардагери, КР Эмгек сиъирген мугалими, Жогорку билимдщщ, дареги: Жети-Ёгщз району, Ак-Дёбё айылы, 1925-жылы туулган, санжыра жыйноочу жана иликтёёчщ.